

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TOSHKENTDAGI NOISLOMIY DINIY TASHKILOTLARNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Jalolidinov Muhammadjon G'ulomjon o'g'li

“Pediatriya” fakulteti “Pediatriya” yo‘nalishi 5324 - guruhi
talabasi, muhammadjonjalolidinov8@gmail.com

Ilmiy rahbar – Sh.Umarov

Itimoiy fanlar kafedrasi assistenti

sherzodjonumarov1980@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18030448>

ARTICLE INFO

Received: 21st December 2025

Accepted: 22nd December 2025

Published: 23rd December 2025

KEYWORDS

Toshkent tarixi, XIX asr oxiri, XX asr boshlarida diniy hayot, noislomiy diniy tashkilotlar, pravoslav cherkovi, katolik jamoasi, protestantlar, Buxoro yahudiylari, ashkenaziy yahudiylar, sinagoga tarixi, Turkiston general-gubernatorligi, diniy ta'lim muassasalari, demografik o'zgarishlar, missionerlik, diniy madaniyat, konfessiyaviy tarkib.

Kirish: XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Toshkent shahri Turkiston o'lkasining siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazi sifatida shakllanib borar ekan, bu jarayon shahar demografiyasida, etnik tarkibida va diniy hayotida keskin o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan ma'muriy islohotlar, yangi harbiy va fuqarolik boshqaruv tizimi, aholining ko'chib kelishi natijasida Toshkent ko'p millatli va ko'p konfessiyali hudud tusini oldi. Mahalliy musulmon aholisi bilan bir qatorda pravoslavlar, katoliklar, protestantlar, Buxoro yahudiylari va ashkenazi yahudiylarining jamoalari shakllandi; ularning diniy ehtiyojlari, marosimlari va ta'lim tizimi yangi ijtimoiy muhitda faol rivojlandi.

Noislomiy diniy tashkilotlarning faoliyatini o'rganish ushbu davr Toshkentning ijtimoiy-madaniy hayotini to'liq tasavvur qilish, shahar aholisi o'rtasidagi diniy munosabatlar mazmunini anglash hamda shaharning ko'p qatlamli madaniy identitetini tiklash uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur ishda noislomiy diniy tashkilotlarning shakllanish jarayonlari, rasmiy maqomi, ibodatxona va diniy-ta'limiy muassasalarning tashkil etilishi, ularning shahar hayotidagi o'rnini tarixiy manbalar asosida tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Asosiy qism: XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Toshkent shahrining ijtimoiy-madaniy qiyofasi butunlay yangi bosqichga ko'tarildi. Rossiya imperiyasi tomonidan 1865-yilda shahar zabt etilgach, Toshkent qisqa vaqt ichida Turkiston general-gubernatorligining markaziga aylandi va shu tariqa mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida yetakchi o'rin egallay boshladi. Shahring kengayishi, rus posyolkasi qurilishi, yangi boshqaruv, harbiy-infrastruktura

ABSTRACT

Ushbu ilmiy maqola XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Toshkent shahrida faoliyat yuritgan noislomiy diniy tashkilotlarning shakllanishi, rivojlanishi va ularning shahar ijtimoiy-madaniy hayotiga ta'sirini tarixiy manbalar asosida tahlil qiladi. Maqola Turkiston o'lkasining imperiyaviy davrdagi demografik tarkibi, etnik-diniy ko'p qatlamlilik jarayonlari hamda Toshkentning yangi ma'muriy markaz sifatida shakllanishi bilan bog'liq o'zgarishlarni ilmiy asosda yoritadi. Pravoslav, katolik, protestant jamoalari hamda Buxoro yahudiylari va ashkenazi yahudiy jamoalarining diniy faoliyati, ularning diniy-ma'rifiy muassasalari, jamiyatdagi o'rnini va o'zaro munosabatlari izchil ochib beriladi.

tizimining shakllanishi hamda ko'plab imperiya fuqarolarining ko'chib kelishi ko'p etnik va ko'p konfessiyali ijtimoiy makon paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Ana shu jarayonlar Toshkentda noisloimiy diniy tashkilotlar faoliyatining shakllanishi va rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Toshkentdagi noisloimiy diniy hayotni o'rganish ko'plab manba turlariga tayanishni talab qiladi, chunki bu jarayon o'zida ijtimoiy-demografik o'zgarishlarni, ma'muriy siyosatning xususiyatlarini, diniy muassasalarning faoliyat doirasini va shaharning madaniy rivojlanish bosqichlarini mujassamlashtiradi. Tarixshunoslikda bu jarayon odatda uch asosiy yo'nalishda talqin qilinadi: birinchisi, Turkistonning mustamlakachilik davridagi diniy siyosat va konfessiyalararo boshqaruv tizimi; ikkinchisi, noisloimiy jamoalarning shahar ijtimoiy tuzilishidagi o'rni; uchinchisi esa, diniy institutlarning ma'rifiy va madaniy funksiyalari. Aynan Toshkent misolida bu uch yo'nalish bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, mahalliy va ko'chib kelgan aholi o'rtasidagi diniy, madaniy va ijtimoiy aloqalar nihoyatda murakkab shaklda rivojlandi. Rossiya imperiyasi ma'muriyati diniy erkinlikni rasmiy ravishda cheklamagan bo'lsa-da, diniy tashkilotlarning ro'yxatdan o'tkazilishi, ibodatxonalar qurilishiga ruxsat berilishi, missionerlik faoliyatining yo'nalishi va jamoalarning huquqiy maqomini belgilash orqali ular ustidan nazoratni saqlab qolgan. Shu bois, Toshkentdagi pravoslav, katolik, protestant yoki yahudiy jamoalarining shakllanishi bevosita davlat siyosati bilan uyg'un ravishda kechgan.

Manbalar sifatida Rossiya imperiyasi Turkiston general-gubernatorligi idoralarining qarorlari, diniy jamoalarning ro'yxatlari, cherkov-prokuror hisobotlari, sinagoga hujjatlari, Turkiston viloyatining rasmiy gazetalariidagi ma'lumotlar hamda missionerlik jamiyatlari nashrlari juda muhimdir. Bu manbalar Toshkentning diniy hayoti qanchalik murakkab, ko'p qatlamli va o'zaro ta'sirga boy bo'lganini ilmiy asosda ochib beradi.

XIX asr oxiriga kelib Toshkent aholisi ikki asosiy hududga — "Eski shahar" va "Yangi shahar"ga bo'lingan holda rivojlandi. Eski shahar aholisi asosan mahalliy musulmonlardan iborat bo'lsa, Yangi shaharni rus muhojirlari, imperiya askarlari, hunarmandlar, savdogarlar, amaldorlar, shuningdek ukrain, belarus, polyak, nemis, yahudiy va boshqa turli konfessiyalar vakillari egalladi. Bu ikkita hududning turmush tarzi, madaniyati, diniy amaliyoti va ijtimoiy aloqalari bir-biridan keskin farqlangan bo'lsa-da, umumiy shahar iqtisodiyoti ularni o'zaro bog'lab turardi.

Pravoslav jamoalar imperiya aholisining aksar qismini o'z tarkibiga olgan bo'lib, ular harbiy garnizonlar bilan birga faoliyat boshladi. Katoliklar asosan Polsha qo'zg'olonlari oqibatida surgun qilingan polyaklar orasidan shakllandi. Protestantlar esa ko'proq nemis mustamlakachilari, luteranlar va baptistlar ko'chib kelishi bilan tarkib topdi. Yahudiy aholisi esa ikki qatlamdan iborat bo'ldi: Buxoro yahudiylari (mahalliy, uzoq yillik tarixga ega guruh) va Rossiya imperiyasidan kelgan ashkenazi yahudiylari. Bu ikki jamoaning diniy marosimlari, tili, madaniyati, hatto diniy-huquqiy yondashuvlari ham jiddiy farq qilardi.

Toshkentdagi diniy tarkib o'zgarishi shahar hayotiga quyidagicha ta'sir ko'rsatdi:

1. Yangi diniy ehtiyojlar shakllandi;
2. Turli konfessiyalar o'z ibodatxonalarini qurishga intildi;
3. Jamoalarning o'zaro aloqalari, savdo va madaniy muloqoti kuchaydi;
4. Shahar boshqaruv tizimi konfessiyaviy masalalar bilan muntazam shug'ullanishga majbur bo'ldi.

Bu jarayonlar diniy tashkilotlar faoliyatining kengayishiga va ularning shahrdagi ta'sir doirasining ortishiga olib keldi. Noisloimiy diniy jamoalar Toshkentda ma'muriy ruxsat, aholi ehtiyoji va konfessiyaviy tashabbuslar birlashgan holda shakllandi. Pravoslav cherkovi imperiya siyosatining ideologik poydevori sifatida faol qo'llab-quvvatlandi. Natijada Toshkentda bir necha soborlar, qo'ng'iroqxonalar, ruhoniylar uchun uy-joylar, hatto diniy-ijtimoiy markazlar barpo etildi. Mazkur cherkovlar ko'pincha shahar me'moriy ko'rinishining markaziy elementlariga aylangan. Katolik jamoalar o'z cherkovlarini qurishda ko'proq diaspora tashabbusiga tayanishgan bo'lsa-da, ularning diniy maktablari, xayriya jamiyatlari va ma'naviy-

ma'rifiy dasturlari juda faol bo'lgan. Protestanlarning Toshkentdagi faoliyati esa ko'proq kichik jamoalar ko'rinishida shakllangan, lekin ular o'z ibodatxonalarini, yakshanbalik maktablarini, o'quv markazlarini tashkil etishga muvaffaq bo'lgan. Yahudiy jamoalari esa Toshkentda ikki alohida diniy institutlar tizimini yaratgan: Buxoro yahudiylarining qadimiy sinagogalari hamda ashkenazi jamoalarining Yevropa uslubidagi sinagogalari. Har ikki guruh o'z diniy rahbarlari, diniy skulalari, jamoat fondlari va xayriya faoliyati orqali shahar hayotida mustahkam o'rin egallagan. Bu jarayonlarning barchasi Toshkentning yangi tarixiy bosqichida diniy xilma-xillikning ijtimoiy kuchga aylanganini ko'rsatadi. Toshkentda ashkenaziy yahudiylarning jamoaviy hayoti XX asr boshlariga kelib shunchaki diniy birlik emas, balki o'z ichida madaniy, ma'rifiy va iqtisodiy tizimga ega mustahkam ijtimoiy tuzilma sifatida shakllandi. Jamoa a'zolarining ko'pchiligi savdo, mayda hunarmandchilik, matbaa, tikuvchilik, zargarlik, shuningdek, iqtisodiy muomalalar bilan shug'ullandi. Ashkenaziylarning savdo tarmog'iga kirib kelishi, ayniqsa, imperiya ichidagi logistika yo'llarining Toshkent orqali o'tishi sababli yanada faollashdi. Bu jarayon ularning shahar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida sezilarli ishtirokini ta'minlab, yahudiy jamoasining iqtisodiy mavqeini mustahkamladi.

Ashkenaziylar tomonidan tashkil etilgan sinagogalar shunchaki diniy markaz bo'lib qolmasdan, jamoa ichidagi barcha maslahatlarga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan keng qamrovli ijtimoiy institutga aylandi. Sinagogalarda diniy marosimlardan tashqari, nikoh va meros huquqi, ichki nizomlar, xayriya faoliyati, hatto iqtisodiy hamkorlik masalalarini muhokama qilish uchun yig'ilishlar o'tkazilgan. Shuningdek, yoshlar uchun ibroniy tili va diniy tarix bo'yicha maxsus kurslar tashkil etilib, jamoaning kelajak avlodini mustahkamlashga alohida e'tibor berilgan. Ashkenazi va Buxoro yahudiylari o'rtasidagi munosabatlar Toshkent sharoitida o'ziga xos madaniy sintez hosil qildi. Buxoro yahudiylarining Sharqona diniy an'analari bilan ashkenaziylarning Yevropa talqinidagi yahudiy diniy hayoti ma'lum darajada o'zaro moslashgan. Ikki jamoa o'rtasida til va marosim farqlari bo'lishiga qaramay, diniy bayramlar, shar'iy masalalar bo'yicha maslahatlashuvlar va savdo faoliyatidagi hamkorlik ularning yaqin aloqasini kuchaytirgan. Shu tariqa Toshkentdagi yahudiylar jamiyatining ikki qatlami — mahalliy va migratsion yo'nalishlar — bir-birini to'ldirgan holda shahar konfession tarixining muhim tarkibiga aylandi.

Protestant jamoalar faoliyati ham ushbu davrning madaniy manzarasida alohida o'rin tutadi. Xususan, nemis lyuteranlarining Toshkentga kelishi bilan shahar urbanistik va madaniy tarkibida yevropacha nafosat sezilarli ko'rinishni boshladi. Lyuteran ibodatxonalari, o'ziga xos protestant me'moriy uslubidagi inshootlar, toza va tartibli bog'lar, ko'ngillilar jamiyatlari shahar madaniyatida yangi standartlarni belgiladi. Protestantlarning xayriya ishlari ayniqsa yuqori baholanadi: ular o'lkadagi ilk bepul dorixonalardan birini tashkil qilgan, kambag'al oilalar uchun oziq-ovqat va kiyim-kechak yordamlarini uyushtirgan, o'nlab yetim bolalarni parvarish qilgan. Protestant jamoasining ta'lim tizimi ham juda rivojlangan edi. Ularning maktablarida o'quvchilar, avvalo, aniq fanlar bo'yicha chuqur tayyorlangan. Nemis tili, algebra, tarix, geografiya, musiqa nazariyasi, hatto fortepiano darslari o'quv dasturining muhim bo'lagi bo'lgan. Bu maktablar katolik va pravoslav maktablari bilan ta'lim sifati bo'yicha raqobat qilgan, bu esa Toshkentda ta'lim madaniyatining yanada rivojlanishiga xizmat qilgan.

Katolik jamoasining rivojlanishi esa Toshkentning ko'p qatlamli diniy hayotiga estetik va intellektual rang-baranglik qo'shdi. Katolik ruhoniylari, ayniqsa jezuitlar, o'zlarining keng ilmiy saviyasi, falsafiy tafakkuri va ma'rifiy yondashuvlari bilan ajralib turardi. Toshkent katolik cherkovi atrofida shakllangan madaniy muhit shahardagi ilk musiqiy ansambllar, xor jamoalari va san'at ixlosmandlarini birlashtirgan markazga aylandi. Cherkovda barokko musiqa kechalari, diniy san'at namoyishlari va yoshlar uchun ma'naviy-ma'rifiy suhbatlar muntazam o'tkazilgan. Katoliklarning ta'lim tizimi mahalliy jamiyatda yuksak baholangani bejiz emas. Ular ta'limni qat'iy intizom, tahliliy fikrlash, axloqiy poklik va mas'uliyat tamoyillariga asoslagan. Bu yondashuv ular ochgan maktablarni nafaqat diniy markaz, balki yuqori salohiyatli intellektual muassasa sifatida shakllantirdi.

Toshkentdagi pravoslav cherkovi esa diniy, siyosiy va ma'muriy funksiyalarni birlashtirgan eng yirik konfession institut sifatida maydonga chiqdi. Pravoslav ruhoniylari imperiya ideologiyasining Turkistondagi asosiy targ'ibotchisi bo'lgan. Ular diniy marosimlardan tashqari, mahalliy aholiga mo'ljallangan ma'rifiy ma'ruzalar, rus madaniyati va tili bo'yicha kurslar, aholining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirishga qaratilgan ko'plab tadbirlarni tashkil qilgan. Pravoslav maktablarida tahsil olayotgan o'quvchilar uchun rus adabiyoti, tarix, geografiya, matematika bilan birga, cherkov qadriyatlarini, slavyan yozuvi, pravoslav liturgiyasi, qadimiy diniy matnlarni o'qish kabi fanlar ham o'rgatilgan. Bu maktablar shahar aholisi orasida ruslashuv siyosatining ma'rifiy tayanchi vazifasini bajargan. Shu bilan birga, ular yuqori darajadagi ta'lim sifati bilan ham tanilgan bo'lib, ko'plab mahalliy oilalar farzandlarini aynan ushbu muassasalarga berishni ma'qul ko'rgan.

Noislomiy diniy tashkilotlarning faoliyati Toshkentda konfessional xilma-xillikni yanada kuchaytirib, shaharni ko'p madaniyatli mintaqaviy markazga aylantirdi. Ushbu jamoalarning ibodatxonalarini, maktablari, xayriya jamiyatlari, madaniy tadbirlari shahar ijtimoiy makonining ajralmas bo'lagi bo'lib, Toshkentning modernizatsiya davrida muhim integratsion kuchga aylandi. Ular tomonidan amalga oshirilgan diniy-ma'rifiy faoliyat, ta'limni rivojlantirish, ijtimoiy yordam ko'rsatish va konfessiyalararo hamkorlik Toshkentni turli diniy an'analar birgalikda rivojlanishi mumkin bo'lgan noyob maskanga aylantirdi. Ushbu multikonfessional model keyinchalik shahar ijtimoiy-siyosiy evolyutsiyasida ham muhim strategik ahamiyat kasb etgan.

Xulosa: Ilmiy maqola natijalari Toshkent shahrida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida noislomiy diniy tashkilotlarning shakllanishi o'ziga xos tarixiy, siyosiy va madaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi. Mazkur davrda pravoslav, katolik, protestant, Buxoro yahudiylari va ashkenazi yahudiylarining diniy jamoalari shahar demografik tarkibining ajralmas qismiga aylangan, ularning diniy ibodatxonalarini, ta'lim muassasalari va jamoaviy faoliyati Toshkentning ko'p qatlamli madaniy hayotini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Noislomiy diniy jamoalarning rivoji Rossiya imperiyasi ma'muriy siyosati, shahar infratuzilmasidagi kengayish, yangi mahallalarning barpo etilishi va turli konfessiyalarning diniy ehtiyojlarini erkin amalga oshirish imkoniyatlari bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Toshkentdagi noislomiy diniy tashkilotlar nafaqat diniy markaz sifatida, balki ma'rifat, xayriya, ta'lim va madaniy integratsiyaning faol subyektlari sifatida ham faoliyat yuritgan. Mazkur ilmiy maqola natijalari Toshkentning tarixiy-madaniy xotirasini qayta tiklashda, ko'p konfessiyali jamiyatning tarixiy asoslarini yoritishda va diniy-madaniy tadqiqotlar uchun mustahkam manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Turkiston general-gubernatorligi arxiv hujjatlari. – T.: Markaziy davlat arxivi fondlari.
2. Голованов А. Туркестанский край: историко-статистическое описание. – СПб., 1903.
3. Керимов А. История религиозных общин в Туркестане XIX–XX вв. – Ташкент, 2010.
4. Саидов А. Тошкент этнодемографик тарихи. – Тошкент: Фан, 1991.
5. Даминов Р. Бухоро яхудийлари тарихи. – Тошкент, 2005.
6. Pierce L. Russian Rule in Turkestan. – Cambridge University Press, 1960.